

گزارش میراث

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال چهارم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۸ [انتشار: پاییز ۱۴۰۰]

| ویژه تاریخ زبان و فرهنگ ایران در آذربایجان، قفقاز و آناتولی |

سومین: آذربایجان و تاریخ زبان و فرهنگ ایرانی • فارسی: نبح تسبیح پژوهش‌های آذربایجان و آناتولی / علی شاپورن • ریشه‌شناسی ده‌نام جغرافیایی مربوط به آذربایجان / علی‌عرف صدقی

• نام آذربایجان و یک نکته مختصر گویش لغوی / سید احمدرضا قلینمقانی • آسی‌ها و ایرانیان: عموزنگانی دور از هم با میراث مشترک باستانی / ریحارد فولتز: ترجمه: محمدرضا فرامرز

• اشعار قطب‌الدین عتیقی اهروی (تبریزی) / بهروز ایمانی • درباره تاریخ مرگ سلمان سلوچی: آیا سلمان در صفر ۷۷۸ قمری در گلستانه است؟ / حسن شریفی صحنی • مجلس المشاق: رمایسی

کهن در بحر مقارن، در مسخ و تبدیل ابدان مهمل یلاهی / ساقی تبریزی: مقال داستان‌های شاهنامه در تبریز دوره قاجاری / سجاد آیتلو • پند سلاطین روم: تصحیح تالیفات در آناتولی اوایل

قرن هفتم هجری / ای. سی. اس. پیکاک: ترجمه: شکوفه میندی • سه نامه به فارسی سوره از سده هفتم در آناتولی در دست‌نوشته «نامه سلاطین» / برهم بهوشمی • سلطان ولدو طریقت شاعرانه:

پیکربندی خصوصیات و کارکرد شعر در سنت مولویه پس از مولای رومی / نورالکین لویس: ترجمه: مویجر پیگلی خنسه • یحیی درباره فرهنگ البرقة بر مبنای نسخه‌های کهن /

علی شاپورن • سفینه نوحی و مجموعه روحی: بررسی دو سفینه کهن فارسی در حوزه آناتولی / سید علی مبروفعلی • اشعار فارسی گریان سده هشتم آناتولی در جنگ آقشهر (سخته ۱۰۹۴) /

کابلجانه لیلدن / احمد بهانی • نامه درویش کازرونی به سلطان ابوسعید گورکان و پیشنهاد اتحاد با سلطان محمد فاتح (کراهی بر نقش سیاسی صوفیه در تحولات سده نهم هجری) /

عمادالدین شیخ‌الحکامی • سیاست تاریخ‌نگاری فارسی در دربار سلیمان یکم: شاه قلمس و کتر الجواهر / فرقان ایتن • درآمدی بر شرح‌های دیوان عرفی شیرازی در آسیای صغیر /

فریا شکومی • معنوی کتاب «اسلام، ادبیات و جامعه در آناتولی عصر ایلخانی»، نوشته اندرو سی. اس. پیکاک / دارید دورن-گلدی (فارسی‌گویی با همکاری عباس سلیمس ائکل)

• نگاهی به کتاب «بزرگناه پادشاهی در اواخر سده‌های میانه در جهان اسلام، مهاجران ایرانی و شکل دادن به الگوی حکمرانی عثمانی» / کنرو پیکاک: ترجمه: علی شاپورن • نقدی بر آخرین

تصحیح دیوان اشعار فارسی یاروز سلطان سلیم / آتیا احمدی • شعر و شخصیت هماد و غزلی از او در دیوان سغانی (یوستگی فرهنگی تبریز و شیراز) / محمود علیدی

فهرست

سرخی

آذربایجان و تاریخ زبان و فرهنگ ایرانی / اکبر ایرانی ۵-۳

پیشگام

فارسی: نخ تسبیح پژوهش‌های آذربایجان و آناطولی / علی شاپوران ۱۳-۶

رشد

ریشه‌شناسی ده نام جغرافیایی مربوط به آذربایجان / علی‌اشرف صادقی ۲۲-۱۴

نام آذربایجان و یک نکته مختصر گویشی لغوی / سید احمد رضا قائم مقامی ۲۹-۲۳

آسی‌ها و ایرانیان: عموزادگانی دور از هم با میراث مشترک باستانی / ریچارد فولتز؛ ترجمه: محمد تقی

فرامرزی ۴۰-۳۰

آذربایجان و قفقاز

اشعار قطب‌الدین عتیقی اهری (تبریزی) / بهروز ایمانی ۵۷-۴۱

در باره تاریخ مرگ سلمان ساوجی: آیا سلمان در صفر ۷۷۸ قمری در گذشته است؟ / محسن شریفی ضحی ۶۰-۵۸

جلس المشتاق: رمانسی کهن در بحر متقارب، در مسخ و تبدیل ابدان / مهدی بیلاهی ۷۶-۶۱

ساقی تبریزی، نقال داستان‌های شاهنامه در تبریز دوره قاجاری / سجاد آیدنلو ۸۲-۷۷

آناطولی

پند سلاطین روم: نصیحة الملوک‌ها در آناطولی اوایل قرن هفتم هجری / ای. سی. اس. پیکاک؛ ترجمه:

شکوفه میبدی ۱۰۹-۸۳

سه نامه به فارسی سره از سده هفتم در آناطولی در دست‌نوشته «نامه سلاطین» / مریم میرشمسی ۱۱۷-۱۱۰

سلطان ولد و طریقت شاعرانه: پیکربندی خصوصیات و کارکرد شعر در سنت مولویه پس از مولانای

رومی / فرانکلین لویس؛ ترجمه: منوچهر بیگدلی خسته ۱۳۴-۱۱۸

بحثی در باره فرهنگ المرقاة بر مبنای نسخه‌ای کهن / علی شاپوران ۱۴۷-۱۳۵

سفینه نوحی و مجموعه روحی: بررسی دو سفینه کهن فارسی در حوزه آناطولی / سید علی میرافضلی ۱۶۰-۱۴۸

اشعار فارسی‌گویان سده هشتم آناطولی در جنگ آق‌شهر (نسخه ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن) / احمد بهنامی ۱۶۹-۱۶۱

نامه درویش کازرونی به سلطان ابوسعید گورکان و پیشنهاد اتحاد با سلطان محمد فاتح (گواهی بر نقش

سیاسی صوفیه در تحولات سده نهم هجری) / عمادالدین شیخ‌الحکمایی ۱۸۰-۱۷۰

سیاست تاریخ‌نگاری فارسی در دربار سلیمان یکم: شاه قاسم و کنز الجواهر / فرقان ایشین ۱۹۰-۱۸۱

درآمدی بر شرح‌های دیوان عرفی شیرازی در آسیای صغیر / فریبا شکویی ۲۰۰-۱۹۱

تدوین

معرفی کتاب «اسلام، ادبیات و جامعه در آناطولی عصر ایلخانی» نوشته اندرو سی. اس. پیکاک /

داوید دوران-گدی (فارسی‌گردانی با همکاری عباس سلیمی آنگیل) ۲۰۴-۲۰۱

نگاهی به کتاب «بزنگاه پادشاهی در اواخر سده‌های میانه در جهان اسلام: مهاجران ایرانی و شکل دادن

به الگوی حکمرانی عثمانی» / اندرو پیکاک؛ ترجمه: علی شاپوران ۲۰۶-۲۰۵

نقدی بر آخرین تصحیح دیوان اشعار فارسی یاوز سلطان سلیم / آیتا احمدی ۲۱۸-۲۰۷

تخرانی

شعر و شخصیت همام و غزلی از او در دیوان سعدی (پیوستگی فرهنگی تبریز و شیراز) / محمود عابدی ۲۲۶-۲۱۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۸۸ - ۸۹

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح

متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال چهارم، شماره سوم و چهارم

پاییز - زمستان ۱۳۹۸ [انتشار: پاییز ۱۴۰۰]

ویژه تاریخ زبان و فرهنگ ایران در آذربایجان،
قفقاز و آناطولی

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

دبیر ویژه: علی شاپوران

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۴۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: کتیبه آغازین نسخه‌ای از دانشنامه علایی،

کتابت‌شده در سده نهم هجری برای مطالعه سلطان

محمد فاتح (استانبول، سلیمانیه، کتابخانه ایاصوفیه، ش ۲۵۳)

تصویر خط بسمله

از نسخه کتابخانه John Rylands

درآمدی بر شرح‌های دیوان عرفی شیرازی در آسیای صغیر

فریبا شکوهی

استادیار فرهنگستان زبان و ادب فارسی
Shokuhifar666@gmail.com

زهی دولت که عرفی را مسلم شد در اندیشه
که با کلکش کند سجده لوای خانِ خانانش
(نفعی)

شهرت عرفی شیرازی (۹۹۹-۹۶۳ق/ ۱۵۹۱-۱۵۵۶م) شاعر ایرانی پیش‌گام طرز تازه موسوم به سبک هندی در فراسوی مرزهای ایران چندان بود که بسیاری از شاعران شبه‌قاره هند و آسیای صغیر (ترکیه فعلی) در آثار خود او را ستودند و به سبک و سیاق او شعر سرودند و نظیره‌ها و شرح‌های بسیاری بر اشعار او نوشتند. آوازه و تأثیرگذاری عرفی بر شاعران حوزه آسیای صغیر و شمار زیاد شرح‌های نوشته‌شده بر دیوان او به قلم شارحان ترک‌زبان، عرفی را، پس از مولوی، به تأثیرگذارترین شاعر ایرانی بر ادبیات ترک بدل کرده‌است. از این رو، شناسایی این شرح‌ها در بررسی وضعیت زبان و ادب فارسی و گسترش آن در آسیای صغیر سخت اهمیت می‌یابد. در این جستار، شرح‌های نوشته‌شده بر دیوان عرفی در آسیای صغیر معرفی خواهد شد.

تمهید

با مهاجرت ایرانیان و ورود سلجوقیان ایران به آناتولی در ۴۶۳ق و رواج زبان فارسی به عنوان زبان رسمی حکومت، مردمان آسیای صغیر به تدریج با این زبان جدید آشنا و مأنوس شدند. اقبال شاعران، از جمله شاعران ترک‌زبان و پادشاهان و شاهزادگان عثمانی به زبان و ادب فارسی به حدی بود که در کنار دیوان‌های ترکی، چندین دیوان به زبان فارسی از این دوره

به یادگار مانده‌است. با پدید آمدن «طرز تازه» (سبک هندی یا سبک اصفهانی) در فاصله سال‌های ۹۰۰ تا ۱۲۰۰ق در ایران و سپس گسترش آن در هند، این جریان ادبی نو در سده یازدهم هجری/ هفدهم میلادی به آسیای صغیر نیز راه می‌یابد و چنان تأثیر ژرفی بر شاعران این منطقه می‌گذارد که نه تنها در دوره نخست ادبی، موسوم به ادبیات دیوانی،^۱ بلکه در دوره تنظیمات^۲ و حتی دوره معاصر نیز، شاعران بسیاری با تأثیر از شاعران سبک هندی شعر سروده‌اند. به نظر می‌رسد اصطلاح «سبک هندی» در تاریخ ادبیات ترکیه، نخستین بار توسط محمد فؤاد کوپرولو^۳ (۱۸۹۰-۱۹۶۶م)، سیاست‌مدار و تاریخ‌شناس ترک، و تقریباً هم‌زمان با ملک‌الشعرا بهار در ایران مطرح شده باشد، اما این سبک در تذکره‌های ترکی و در میان شاعران عثمانی به نام «طرز تازه»، «نظم نازک» و «معنی بیگانه» شهرت داشته و یا آن‌که به شاعران این طرز، مانند صائب یا عرفی، منسوب بوده‌است و آن را «طرز صائب» یا «طرز عرفی» می‌نامیده‌اند. در میان شاعران سبک هندی، عرفی شیرازی، شاعری که در ایران زاده شد و در جوانی به هند سفر کرد، نه تنها بر شاعران آن دیار تأثیر گذاشت و شرح‌های زیادی به فارسی و اردو بر قصاید او نوشته‌شد، بلکه در آسیای صغیر نیز در شمار پرنفوذترین شاعران ایرانی بود که شعر ترکی را در حوزه مضامین، محتوا، لفظ و شیوه بیان متحول کرد (نک. انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵؛ براون، ۱۳۳۵: ۴/ ۱۵۵، ۱۸۳). شاعران متقدم ترک از سده یازدهم تا سیزدهم هجری ضمن ستایش عرفی و پیروی از سبک و سیاق او، در مقام مفاخره خود را «عرفی روم» می‌نامیدند و بر عرفی که او را «عرفی عجم» می‌نامیدند، ادعای برتری می‌کردند. نخستین بار نفعی ارزرومی (د. ۱۰۴۴ق/ ۱۶۳۵م)، بزرگ‌ترین قصیده‌سرای

۱. ادبیات دیوانی یا «ادبیات اندرون» یا «قدیمه» از دوره‌های مهم تاریخ ادبیات آسیای صغیر است که در آن، ترکان پس از پذیرش اسلام، هم از حیث ظاهر و هم از حیث محتوای آثار، زیر تأثیر فرهنگ و ادبیات ایران بودند. این دوره تاریخی ۶۰۰ ساله از سده سیزدهم تا میانه‌های سده نوزدهم میلادی (از هفتم تا سیزدهم هجری) را در بر می‌گیرد.

۲. نهضت نوگرایی و اصلاح‌طلبی در ساختار سیاسی-حقوقی، فرهنگی و اجتماعی جامعه عثمانی در سده ۱۳ق/ ۱۹م دوره تنظیمات نامیده می‌شود. دوره‌ای که با فرمان «خط همایون» یا «فرمان تنظیمات خبریه» یا «خط شریف گلخانه» از سال ۱۲۵۵ق یا ۱۲۱۸ش/ ۱۸۳۹م شروع می‌شود و با دوره قانون اساسی اول در ۱۸۷۶م به پایان می‌رسد.

3. Mehmet Fuad Köprülü.

ادبیات دیوانی ترک، در دو دیوان ترکی^۴ و فارسی^۵ خود نظیره‌هایی بر اشعار عرفی سرود و به تقلید از او، در سرودن شعر به سبک هندی در ادبیات ترکی پیشتاز شد. در گزارش تذکره‌نویسان مهم عثمانی نظیر «علی گفتم» در تذکره تشریفات الشعراء و در تذکره رضا، شماری اصطلاحات جدید، نظیر «عرفی‌شناس»، «عرفی‌دان»، «عرفی‌ثانی»، «شارح عرفی»، «عرفی‌زمان»، «عرفی‌فخار» و «عرفی‌روم» برای توصیف شاعران ترک راه می‌یابد که حاکی از محبوبیت و آوازه عرفی و شعر او در میان شاعران حوزه آسیای صغیر است؛ چندان که سلیمان نظیف (۱۸۷۰-۱۹۲۷م)، شاعر، نویسنده و روزنامه‌نگار برجسته دوره مشروطیت عثمانی، تأثیر عرفی را بر ادبیات دیوانی ترک حتی بیش از سعدی و حافظ می‌داند.

سنت شرح‌نویسی در آنا تولی در آغاز به تفسیر متون دینی و عرفانی مانند رساله‌های عربی اسماء حسنی و چهل حدیث محدود بود (Ceylan, 2010: 565). از سده دهم هجری، در کنار شرح آثار دینی و عرفانی، شارحان توجه خاصی به شرح آثار فاخر زبان فارسی مانند مثنوی مولوی، گلستان و بوستان سعدی، دیوان حافظ و خمسه نظامی نشان دادند. از اوایل سده یازدهم هجری نیز، با آشنایی شاعران و ادبای ترک با شاعران سبک هندی چون عرفی، صائب تبریزی و شوکت بخارایی، برخی به شرح آثار شاعران «طرز نو» روی آوردند، تا جایی که شرح دیوان عرفی شیرازی، پس از مثنوی مولوی با بیشترین اقبال از سوی شاعران و ادیبان ترک همراه شد. در حوزه شرح متون فارسی در آسیای صغیر بر خلاف هند، جز در مواردی خاص مانند شرح فارسی سروری بوسنوی (۹۶۹ق)، بیشتر شرح‌ها به زبان ترکی و مبتنی بر ترجمه، معنی لغات و ترکیبات و بیان ویژگی‌های دستوری متن بود. این شرح‌ها به خط ترکی عثمانی (الفبای قدیم مشابه عربی و فارسی) نوشته شده‌است، اما بعدها بسیاری از این متون را به خط

ترکی استانبولی (الفبای جدید) برگردانده‌اند. با این حال درباره تأثیر عرفی بر ادبیات عثمانی و شروح نوشته‌شده بر دیوان او در آسیای صغیر، جز مطالب کلی در چند کتاب، تا کنون پژوهشی مستقل به فارسی در قالب کتاب یا مقاله به چاپ نرسیده‌است،^۶ اما پژوهندگان ترک در زمینه شرح حال عرفی^۷ و به‌ویژه تأثیر او بر شاعران ترک و شرح‌های نوشته‌شده بر اشعار او در آنا تولی تحقیقاتی داشته‌اند که اساس پژوهش حاضر بوده‌است (نک. ادامه).

شرح‌های عرفی

شرح‌های دیوان عرفی که شرح کل دیوان یا شرح چند یا یک قصیده و غزل و یا حتی شرح یک بیت را در بر می‌گیرند در دو دسته جای می‌گیرند: گروه یکم، شرح‌هایی است که نام شارحان آن - که غالباً خود نیز شاعر بوده‌اند - مشخص است؛ گروه دوم شرح‌هایی است که به دلیل افتادگی نسخه از آغاز و پایان، نام شارح مشخص نیست و تنها می‌توان با قرائنی آن را حدس زد.

گروه یکم

شرح‌های مفصل یا کوتاه که تعدادی از آن‌ها به چاپ رسیده و شماری نیز به صورت خطی باقی مانده‌است که در ادامه جستار به ترتیب تاریخ درگذشت شارح معرفی می‌شوند:

۱. شرح دیوانچه عرفی شیرازی: مشتمل است بر شرح ۴۲۰ غزل در دو مجلد از محمد بن ابراهیم وهبی افندی تلی‌زاده (د. ۱۰۷۶ق/ ۱۶۶۶م به بعد)، شاعر متخلص به

۶. ریاحی، محمدامین (۱۳۶۹). زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی. تهران: پازنگ؛ خسروشاهی، رضا (۱۳۵۰). شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری. تهران: میهن؛ گلشنی، عبدالکریم (۱۳۵۴). فرهنگ ایران در قلمرو ترکان: اشعار فارسی نعیم فراشری شاعر و نویسنده قرن نوزدهم آلبانی. شیراز: تجارخانه گلشنی؛ مفتاح، الهامه و وهاب ولی (۱۳۷۴). نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه. تهران: شورای گسترش زبان و ادب فارسی؛ آیدین، شادی (۱۳۸۵). عناصر فرهنگ و ادب ایرانی در شعر عثمانی (از سده نهم تا دوازدهم هجری). تهران: امیرکبیر.

۷. از جمله، نک:

Kurtuluş, Rıza (2007). "Urfi-i Şirazi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34: 96- 97; Nazif, Süleyman (1335-1336). "Urfi-i Şirazi". *Peyam-i Edebi*, S.8, 10-15, 18-19, 21-22; Yaşar, Sebahattin (1997). *Urfi-i Şirazi'nin Gazelleri- Tenkitli Metin*. SBE, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.

۴. دیوان ترکی نفعی نخستین بار با الفبای قدیم (ترکی عثمانی) در قاهره به سال ۱۲۵۲ق و سپس با الفبای جدید (ترکی استانبولی) به کوشش متین آک‌کوش (Metin Akkuş) در آنکارا در ۱۹۹۳م به چاپ رسید.

5. Atalay, Mehmet (1988). *Şair Neîî Farsça Divanının Edisyon Kitiği ve Üslubu*. SBE, Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

بیت «اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را/ همت نخورد
نیشتن آری و نعم را» از قصیده معروفی در نعت پیامبر ص
آغاز می‌شود و با شرح بیت «عذاب دوزخ‌آشامان به
آتش چون کند ایزد/ مگر در سینه آسودگان اندازد ایشان
را» به پایان می‌رسد. شیوه نشاطی آن است که هر بیت
را به ترکی ترجمه می‌کند و سپس، با ذکر شرح شاعران
دیگر، ویژگی‌های لغوی، دستوری و آرایه‌های ادبی
بیت را شرح می‌دهد (Yılmaz, 2004: 99).

۳. شرح درویش رجب عدنی دده (۱۱۰۰ق/ ۱۶۸۹م)، شاعر،
شرح‌نویس و شیخ مولوی‌خانه سیروز (در بلغراد) و
شاگرد نشاطی که قصیده عرفی در منقبت حضرت
علی^ع به مطلع «ای متاع درد در بازار جان انداخته/
گوهر هر سود در جیب زیان انداخته» را شرح کرده‌است
(نک. (Göre, 2005: 254). شش نسخه از این شرح در
دست است: سه نسخه در مجموعه نسخه‌های ترکی
محفوظ در کتابخانه ملی از میر (ش ۱۸۸۳، ۴۹ برگ؛ ش ۸۸،
۵۲ به بعد)؛ طلعت ۲۶ (۲۵-۳۱پ)، دو نسخه در کتابخانه
سلیمانیه (اسعدافندی ۳۴۱۰ (۱۷-۲۵پ)؛ حسنی پاشا ۶۵۸
(۱۱-۹ر)، و یک نسخه در کتابخانه موزه مولانا
(ش ۲۱۷۲، ۲۵۴-۲۵۵؛ Ergun, 1945: 257).

۴. شرح عبدالرحمن عبدی پاشا (۱۱۰۲ق/ ۱۶۹۱م)،
دولت‌مرد، ادیب، شاعر و شارح، تاریخ‌نگار و
وقایع‌نویس عثمانی که علی‌گفتی در تذکره خود با عنوان
تشریفات الشعراء به او لقب «شارح عرفی خوش‌ترانه
روم» داده‌است (۲۰۱۹، ص ۱۷۳، بیت ۱۳؛ قس. بروسه‌لی،
۱۳۳۳: ۹۸-۹۹؛ Duru, 2003: 123). این شرح که شامل
برخی قصاید و غزلیات عرفی است، پس از دیباچه‌ای
که آغاز آن افتادگی دارد، با شرح بیت «ای متاع درد در
بازار جان انداخته/ گوهر هر سود در جیب زیان
انداخته» آغاز و با بیت «کسی که از الم عشق بی‌دماغ
شود/ عجب که همراه جانان به گشت باغ شود» پایان
می‌یابد. از این شرح دو نسخه در کتابخانه سلیمانیه
موجود است (بخش حاجی محمود افندی ۳۲۸، ۳۲۸ برگ؛
حمیدیه ۱۱۵۵، ۴۲۳ برگ؛ Gözütok, 2017: 84-85).

«وهبی» و ملقب به «تلی». شرح با دیباچه‌ای منثور آغاز
می‌شود و متن با شرح بیت «ای نه فلک ز خوشه صنع تو
دانه‌ای/ وز (در) قصر کبریای تو عرش آستانه‌ای» آغاز و
با شرح بیت «تغافل کن که با عرفی تغافل می‌کند کاری/
اگر با مهر افزایی، غرور افزایش ای سرکش»^۸ به پایان
می‌رسد. از این شرح چهار نسخه در کتابخانه سلیمانیه
(اسعد افندی ۳۴۱۰ (۷۶پ- ۲۵۷ر)؛ حسنی پاشا ۶۵۸ (۷۴ر-
۴۳۸ر)؛ ترجمان ۱۰۲، ۲۱۶ برگ؛ حفیظ افندی ۳۶۹، ۲۱۷ برگ) و
یک نسخه در کتابخانه دانشگاه استانبول، بخش آثار
کم‌یاب^۹ (ش ۹۱۲ TY (۳-۱۲۹ر)) شناسایی شده‌است.
این شرح موضوع پایان‌نامه عاکف گزیتک در ۲۰۱۷م در
دانشگاه آتاترک بوده‌است.^{۱۰}

۲. شرح مشکلات ابیات عرفی: شرحی مختصر بر پاره‌ای
از ابیات دشوار عرفی، مشتمل بر بیست برگ، نوشته
احمد دده نشاطی ادرنوی (۱۰۸۵ق/ ۱۶۷۴م)، شاعر
معروف سبک هندی و پیرو طریقت مولویه که در
قصیده‌سرایی سخت متأثر از عرفی بوده‌است. این
شرح دو بار به الفبای جدید (ترکی استانبولی) منتشر
شده‌است: یک بار به همت کارابی و آتالای در دانشگاه
آتاترک در ارزروم در ۱۹۹۹م؛^{۱۱} و بار دیگر به کوشش
چالداک و یولداش در ملطیه (مالاتیا) در ۲۰۰۰م^{۱۲} و
همچنین موضوع تحقیق چند پایان‌نامه مقطع کارشناسی
ارشد بوده‌است.^{۱۳} از این شرح نسخه‌های بسیاری در
دست است (برای نسخه‌های این شرح، نک. Gözütok, 2017-b: 82-83). شرح نشاطی پس از دیباچه‌ای منثور، با شرح

۸. اگر بر مهر افزایی غرور افزایش آن سرکش/ تغافل کن که با عرفی تغافل می‌کند
کاری (عرفی شیرازی، ۱۳۷۸: ۸۳۷).

9. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
10. Gözütok, Mehmet Akif (2017-a). *Tellizade Vehbi ve Urfi-i Şirazi Diwanı Şerhi* (Tenkitli metin-inceleme). haz., Danışman. Selami Ece.
11. Karabey, T. & M. Atalay (1999). *Neşati, Şerh-i Bazı Kasâid-i 'Urfi*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. Erzurum.
12. Çaldak, S. & K. Yoldaş (2000). *Neşati, Şerh-i Müşkilât-i Bazı Ebyât-ı 'Urfi*. Kubbealtı Yay., Malatya.
13. Sengül, Toprak (1998). *Neşati'nin Şerh-i Kasa'id-i Örfi'si* (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi SBE, İzmir; Yılmaz, Ozan (2004). *Urfi'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler* (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi SBE, Gaziantep, 410-437.

۵. شرح دیوان عرفی: شرح برخی از قصاید عرفی از احمد رُشدی افندی (۱۱۱۱ق/ ۱۷۰۰م)، شاعر اهل موستار (بوسنی هرزگوین) ملقب به «صحّاف» (بوگدانوویچ، ۱۳۴۳: ۳۰). یگانه نسخه این اثر (مورخ ۱۱۵۴ق/ ۱۷۴۱م) در کتابخانه آثار کم‌یاب دانشگاه استانبول (ش TY3501، ۲۲۴ برگ) نگهداری می‌شود. نسخه با شرح بیت «ای متاع درد در بازار جان انداخته/ گوهر هر سود در جیب زیان انداخته» آغاز و با بیت «عهد قدیم را به ازل دست می‌دهد/ کز شوق وصل عصر تو کرده‌ست احتلام» پایان می‌یابد (Gözitok, 2017: 85).

۶. شرح پنج قصیده از محمد امین افندی رُدوسی‌زاده (۱۱۱۳ق/ ۱۷۰۱م)، که به مصطفی پاشا، صدراعظم و سردار امپراتوری عثمانی (۱۰۹۵ق/ ۱۵۸۰م)، تقدیم شده‌است (بروسه‌لی، ۱۳۳۳: ۱/ ۳۱۵؛ یازجی، ۱۳۷۱: ۵۸؛ Gözitok, 2017: 86-87). ردوسی‌زاده بیش از شارحان دیگر در شرح خود به مترادفات و ویژگی‌های زبانی توجه کرده و شواهدی متناسب با موضوع از ادبیات ترکی و فارسی ارائه کرده‌است. از این شرح نسخه‌های فراوانی در کتابخانه‌های ترکیه یافت می‌شود که حاکی از شهرت و محبوبیت این قصاید نزد ترکان آناتولی است. این شرح از سوی اُزان ییلماز، با عنوان شروح ترکی بر قصاید عرفی، به الفبای جدید (ترکی استانبولی) در ۲۰۰۴م در غازی عین‌تاب ترکیه منتشر شد.^{۱۴} پنج قصیده بدین شرح است:

- شرح قصیده نوروژیّه (۴۹ بیت) به مطلع «چهره‌پرداز جهان رخت کشد چون به حمل/ شب شود نیم‌رخ و روز شود مستقبل» در ستایش ابوالفتح گیلانی (د. ۹۹۷ق)، پزشک و ادیب ایرانی دربار جلال‌الدین اکبر در هند. از این شرح نیز نسخه‌های فراوانی موجود است (برای نسخه‌ها، نک. Gözitok, 2017: 88). علی ییلدریم این شرح را در مقاله‌ای با عنوان «شرح قصیده نوروژیّه ردوسی‌زاده» به الفبای جدید

برگردانده و در ۱۹۹۹م منتشر کرده‌است (Yıldırım, 1999: 217-239).

- شرح قصیده در تعریف کشمیریّه (۳۳ بیت) به مطلع «هر سوخته جانی که به کشمیر درآید/ گرم‌غ کباب است که با بال و پر آید». نسخه‌های زیادی از این شرح در دست است (برای نسخه‌ها، نک. Gözitok, 2017: 89).

- شرح قصیده در مدح حضرت علی^ع با عنوان قصیده علمیه (۳۷ بیت)، به مطلع «ای مرتفع ز نسبت ذات تو شان علم/ کلک گهرفشان تو رطب اللسان علم» (برای نسخه‌ها، نک. Gözitok, 2017: 90-91).

- شرح قصیده در مدح حضرت علی^ع (۴۲ بیت)، به مطلع «دمی که لشکر غم صف کشد به خون‌خواری/ دلم به ناله دهد منصب علم‌داری» (برای نسخه‌ها، نک. Gözitok, 2017: 91-92).

- قصیده‌ای دیگر در مدح حضرت علی^ع، به مطلع: «لوحش‌الله ز سبک‌سیر سمند تو که هست/ دودمان کسل از شوخی او مستأصل» (Yılmaz, 2004: 68-71). شارح نخست ابیات را به نثر ترکی برگردانده و سپس آن را معنی و سپس لغات دشوار را شرح کرده و از شرح نشاطی نیز بهره برده‌است. شرح ردوسی‌زاده را در مقایسه با شرح‌های موجود اشعار عرفی در مجموعه کتابخانه سلیمانیه شرحی دقیق‌تر دانسته‌اند (Yılmaz, 2004: 72-74).

۷. شرح چهار قصیده در نعت و توحید خداوند از عبدی افندی همّت‌زاده^{۱۵} (۱۱۲۲ق/ ۱۷۱۰م)، شاعر، واعظ، خطاط و از شیوخ طریقت بایرامیه. این قصاید عبارتند از:

- قصیده‌ای در توحید باری، پس از دیباچه‌ای منظوم به ترکی، با مطلع «ای متاع درد در بازار جان انداخته/ گوهر هر سود در جیب زیان انداخته» (برای نسخه، نک. Gözitok, 2017: 93).

- قصیده در ستایش حضرت رسول^ص با عنوان «شرح

15. Himmetzade, Abdi (2020). *Şerh-i Bazi Kasa'id-i Urfi* (Tenkitli Metin-Inceleme) Semra Melhem (Yüksek Lisans Tezi), Ahmet TOPAL Erzurum.

14. Yılmaz, Ozan (2004). *Urfi'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler* (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi SBE, Gaziantep.

۱۰. شرح قصیده زبده الالهام، قصیده‌ای در نعت پیامبر ص با مطلع «سپیده‌دم که زدم آستین به شمع شعور / شنیدم آیت استفتحا ز عالم نور»، از درویش عمر نَزْهَت اورفه‌ای (۱۱۹۶ق/ ۱۷۸۲م) شاعر و مترجم عثمانی (Kara- 83: 1961; tay, 1961: 100. نک. Gözitik, 2017).

۱۱. شرح بیت «دل حسود تو الماس اگر به یاد آرد / به دست عهد شهید جفا شود مکسور» از سلیمان افندی مستقیم‌زاده (۱۲۰۲ق/ ۱۷۸۸م)، ادیب، شاعر، مترجم و شارح عثمانی و از مشایخ نقشبندی (نک: حسین و صاف، ۲۰۱۱: ۹۷/۲). از این شرح دو نسخه در کتابخانه ملی (مجموعه ترکی طلعت، ش 837 (۱۶۲ به بعد)) و در کتابخانه موزه طوپ‌قاپو سرای (ش 4404) نگهداری می‌شود.

۱۲. شرح دیوان، شامل شرح غزلیات و قصاید عرفی از سلیمان افندی یانیالی (۱۲۱۱ق/ ۱۷۹۷م). شرح با قصیده معروف «ای متاع درد در بازار جان انداخته...» آغاز و با بیت «هان سمند آهسته ران ای گمره ناهوشمند / منحرف می‌تازی و مستی و تاریکست راه» از قصیده‌ای دیگر در منقبت پیامبر ص پایان می‌یابد. دو نسخه از این شرح در دست است: نسخه کتابخانه آثار کم‌یاب دانشگاه استانبول (ش 9603 TY، ۲۸۵ برگ؛ Başçetin, 2019: 289) و نسخه کتابخانه سلیمانیه (اسعدافندی 3410). شرح سلیمان افندی موضوع پایان‌نامه دکتری مصطفی یاسین باشچتین بوده که نتایج پژوهش او در ۲۰۱۹م در قالب مقاله‌ای نیز به چاپ رسیده است.^{۱۷}

پس از عنوان «هذا شرح الدیوان عرفی (کذا) بتقریر سلیمان افندی یانیالی»، شرح با دیباچه‌ای در حمد خدا و سلام بر پیامبر و آل او آغاز می‌شود. پس از آن، شارح به مدح علی پاشا (۱۷۴۰-۱۸۲۲م)، حاکم امپراتوری عثمانی در غرب روم‌ایلی در شهر یوانینا در

نعت نبوی عرفی شیرازی» با مطلع «اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را / همت نخورد نیشتر آری و نعم را» (برای نسخه، نک. Gözitik, 2017: 94).

- قصیده‌ای دیگر در ستایش حضرت رسول، به مطلع «آمد آشفته به خوابم شبی آن مایه ناز / به روش مهر فراز و به نگه صبر گداز» (برای نسخه‌ها، نک. Gözi-tok, 2017: 95).

- قصیده‌ای دیگر در منقبت پیامبر ص به مطلع «ای مرا بر زشتی اعمال نومیدی گواه / دورم از حسن عمل چون رو سپیدی از گناه» (برای نسخه‌ها، نک. Gözitik, 2017: 96).

شیوه‌ی عبدی آن است که نخست بیت را به فارسی می‌آورد، سپس با ذکر عبارت‌هایی چون «محصول بیت»، «حاصل معنا»، «معنای بیت» و «لطف معنا»، بیت را به ترکی ترجمه می‌کند و سپس لغات دشوار آن را توضیح می‌دهد و گاهی نیز به ریشه کلمات اشاره می‌کند. در پایان، به نکات دستوری، اصطلاحات و آرایه‌های ادبی مرتبط می‌پردازد (Melhem, 2020: 13-17).

۸. شرح آرپا امینی‌زاده مصطفی سامی افندی (۱۱۴۶ق/ ۱۷۳۴م)، کاتب، خطاط، وقایع‌نویس و از شاعران سبک هندی که قطعه‌ای به مطلع «اندر این بزم از دو کس شرمندهم در دام کسب^{۱۸} آن که بیرونم کشد بعد از قدم کفش منست» را به ترکی شرح کرده است. تک‌نسخه این شرح در کتابخانه سلیمانیه (یحیی توفیق 300، گ ۱۱۲پ- ۱۱۳ر) نگهداری می‌شود (Gözitik, 2017: 98).

۹. شرح قصیده در توحید باری تعالی، «ای متاع درد در بازار جان انداخته / گوهر هر سود در جیب زیان انداخته» از احمد نیلی میرزاده (۱۱۶۱ق/ ۱۷۴۸م)، شاعر، ادیب و عالم عثمانی و شارح اهل استانبول. در فهرست نسخه‌های خطی ترکی کتابخانه ملی مصر (III/ ۵۳۱۹) نیز به شماره ۸۷، شرح همین قصیده در ۱۷۴ برگ به نام نیلی ثبت شده، که تا کنون منتشر نشده است (Gözitik, 2017: 98).

۱۶. اندر این بزم از دو کس شرمندهم دائم که باز... (عرفی شیرازی، ۱۳۷۸: ۴۷۱/۲).

17. Başçetin, Mustafa Yasin (2019-a). *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Divan-ı Urfi Adlı Eseri* (İnceleme- Transkripsiyonlu Metin-Şerh Sözlüğü) Doktora Tezi, Tez Danışmanı İsrail Babacan, Ankara; Başçetin, Mustafa Yasin (2019-b), "Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Divân-ı Urfi'sinden Hareketle Urfi-i Şirâzi'nin Ruhsal Portresi", *Kesit Akademi Dergisi Yıl 5, Sayı 21, Aralık*, s. 289-303.

یونان امروزی، می‌پردازد و سپس ۴۱ قصیده (قصایدی در توحید، مدح، نعت، هجو و نیز چند فخریه و بهاریه) یک ترکیب‌بند در مدح و یک غزل در مناجات را شرح می‌کند. او برخلاف برخی شارحان که شیوه‌شان شرح مصرع به مصرع است، بیت به بیت شرح کرده و برخی لغات دشوار را معنی کرده است. پس از توضیح لغات دشوار و مبهم، شارح در تفسیر بیت با عنوان «محصول بیت»، آن بیت را پس از ترجمه به ترکی، شرح کرده و در این بخش آرایه‌های ادبی به‌کاررفته در بیت و نکات دستوری آن را نیز توضیح داده است. شارح همچنین به‌مناسبت از شعر شاعران دیگر، و نیز از آیات و احادیث، قصه‌ها و حکایات و ضرب‌المثل‌ها و کلام بزرگان و از برخی فرهنگ‌ها مانند کنز اللغات، صحاح جوهری، برهان قاطع و تحفه سامی بهره برده است. کاربرد برخی ترکیبات فارسی مانند «دل خود خوردن»، «ترزبان»، «شب در طلوع است»، «به سر رفتار»، «لاف شجاعت زدن»، «بی‌دست و بی‌دیده»، «گیسو میان‌بسته»، «بوی مراد از هر گلی نیاید به یاد» از ویژگی‌های جالب توجه نثر شارح است. نکته جالب دیگر آن‌که شارح در متن شرح، از عرفی با صفتی چون «عرفی نامدار، عرفی پژمرده و پریشان، گمراه، شوریده‌حال، بالا پرواز، بی‌چاره، بی‌پروا، دردمند، دلسوز، دیوانه‌مشرّب، گم‌گشته، معجزبیان، ناکام، رندمشرّب، سرگشته‌حال، سحرآفرین، شکسته‌پر، شوریده‌حال و عالی‌نسب» نام برده است (Başçetin, 2019: 52-70).

۱۳. شرح چهارده قصیده از مرتضی طرابزون‌ی. از این شارح اطلاع چندانی در دست نیست. از آن‌جا که در این شرح از «نشاطی» با عنوان «مرحوم» یاد شده، احتمال داده‌اند که شارح در سده ۱۲ ق/ ۱۸ می‌زیسته است (Yılmaz, 2004: 20). از چهارده قصیده شرح شده، پنج قصیده در نعت پیامبر است، با این مطلع‌ها: اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را...؛ سپیده دم که زدم آستین به شمع شعور...؛ آمد آشفته به خوابم شبی آن مایه ناز...؛ دل من باغبان عشق و حیرانی

گلستانش...؛ ای مهر تو جان آفرینش... چهار قصیده در منقبت حضرت علی: تبارک الله از این آسمان شتاب کنگ...؛ قصیده ترجمه الشوق: جهان بگشتم و دردا به هیچ شهر و دیار...؛ این بارگاه کیست که گویند بی‌هراس...؛ منم آن سحر بیان کز مدد طبع سلیم... سائر شرح‌ها نیز عبارت است از شرح قصایدی در مدح عبدالرحیم خان خانان، وزیر و شاعر دربار گورکانیان هند: ای داشته در سایه هم تیغ و قلم را/ وی ساخته آرایش هم حلم و کرم را؛ مدح ابوالفتح گیلانی: مرحبا ای شاهد ایام را عهد شباب/ ای بهین نوباره باغ دعای مستجاب؛^{۱۸} مدح شاهزاده سلیم پسر اکبرشاه: صباح عید که در تکیه‌گاه ناز و نعیم/ گدا کلاه نمک کج نهاد و شه دیهیم؛ بهاریه با مطلع: بیا که دیده نرگس ز خواب شد بیدار/ دماغ غنچه معطر شد از نسیم بهار؛ شعر موسوم به محمل گل: ای عطاپیشه یار هم‌مشرّب/ که به عرفی دعا فرستادی (Yılmaz, 2010: 7-11).

شرح مرتضی طرابزون‌ی با دیباچه‌ای منظوم به ترکی آغاز می‌شود. شیوه او برگردان ابیات به نثر ترکی عثمانی، شرح لغات دشوار، بیان نکات دستوری، خصوصیات لغوی و زبانی، صنایع ادبی، توضیح اسامی خاص، اصطلاحات، آیات و احادیث و شرح هر بیت که با عبارت «محصول بیت»، «محصول کلام»، «حاصل بیت» یا «حاصل معنای بیت» آغاز می‌شود (Yılmaz, 2004: 27-54). شرح طرابزون‌ی همراه با چند شرح دیگر، با عنوان شرح‌های ترکی قصاید عرفی در قالب پایان‌نامه‌ای توسط آزان ییلماز در ۲۰۰۴م^{۱۹} و سپس در مقاله‌ای از همودر ۲۰۱۰م^{۲۰} معرفی و بررسی شده است.^{۲۰}

۱۸. کذا. کلیات: وی بهین نوباره باغ دعای مستجاب (عرفی شیرازی ۱۳۷۸: ۲/۲۹).

19. Yılmaz, Ozan (2004). *Urfi'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler* (Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Muhsin.

20. Yılmaz, Ozan (2010). "Şiraz'dan Trabzon'a Sebki-i Hindi Köprüsü: Murtazâ Trabzonî ve Urfi Şerhleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 187, s. 139-158.

۱۴. شرح نورالله خوارزمی بر دو قصیده:

- شرح قصیده در توحید باری، پس از دیباچه، به مطلع «ای متاع درد در بازار جان انداخته». از این شرح سه نسخه در دست است: نسخه کتابخانه ملی مصر (مجموعه ترکی احمد طلعت، ش 26 (۳۲-۶۰)؛ کتابخانه سلیمانیّه (حالت افندی 727 (۱-۵) و کتابخانه موزه طوپ‌قاپو سرایی (نسخه E.H 1602 (۷۰-۷۶)پ)).

- قصیده در ستایش حضرت رسول، به مطلع «اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را/ همت نخورد نیشتر آری و نعم را». دو نسخه از این شرح در دست است: نسخه کتابخانه ملی (مجموعه ترکی احمد طلعت، ش 26 (۶۰-۹۰) و کتابخانه سلیمانیّه (حالت افندی 727 (۵-۱۱)ر)).

۱۵. شرح دیوان عرفی از صادق افندی اتباعی: شرح با بیت «با ازدحام جاه تو بالای لامکان/ تأکید در عموم ملا کرد روزگار» در اواسط قصیده‌ای با مطلع «تا بزم از وصال جدا کرد روزگار...» آغاز می‌شود و با رباعی «عرفی شبی از داغ دل دوراندیش/ بگریست به‌های‌های از (در) ظلمت خویش// دادند به کوی تورهش خضر و مسیح/ کز دار شفای قدس جو مرهم ریش» پایان می‌یابد. شارح پس از معنی بیت، اطلاعاتی درباره ویژگی‌های زبانی، لغوی، دستوری و صنایع ادبی به‌کاررفته در ابیات داده‌است. از جمله منابع شارح، فرهنگ سروری، لغت نعمت‌الله و فرهنگ حلیمی بوده‌است (برای آگاهی بیشتر، نک. (Yılmaz, 2004: 55-67). از این شرح دو نسخه در دست است (کتابخانه آتاترک شهرداری استانبول، نسخه YZ 430؛ کتابخانه سلیمانیّه، رشید افندی 812؛ برای آگاهی بیشتر، نک. (Yılmaz, 2004: 54; Gözitok, 2017: 106).

گروه دوم

این گروه شامل شرح‌هایی می‌شود که به‌علت افتادگی آغاز و پایان نسخه‌ها، نام شارح آن‌ها مشخص نیست و تنها می‌توان با قرآینی آن را حدس زد.

۱. شرح کاملی از دیوان عرفی در دو نسخه باقی مانده‌است؛ یکی در کتابخانه سلیمانیّه (لالا اسماعیل 519، ۱۹۶ برگ،

کتابت خلیفه‌زاده اسماعیل شاکر^{۲۱} به تاریخ ۱۱۶۶/ق/ ۱۷۵۳م؛ دیگری در کتابخانه موزه طوپ‌قاپوسرای (بخش روان، ش 1906، ۳۱۰ برگ (۳۰-۲۲۰)پ). با مقایسه این شرح با نسخه کتابخانه ملی مصر (نک. شماره ۹ بخش قبل) حدس زده‌اند که شارح این شرح احمد نیلی است. این شرح با بیت «ای متاع درد در بازار جان انداخته...» آغاز و به بیت پایانی ساقی‌نامه عرفی (که گلگشت آتش کنم چون خلیل/ شود شعله فواره سلسبیل) ختم می‌شود.

۲. شرح غزلیات عرفی: نسخه این شرح در کتابخانه موزه طوپ‌قاپو سرایی (بخش روان، ش 1906 (۲۲۱-۳۱۰)پ)، در ادامه شرح پیشین) نگهداری می‌شود. این شرح در حرف دال پایان می‌یابد. گمان بر این است که این غزلیات را احمد صبیح شرح کرده‌باشد (نک. بروسه‌لی، ۱۳۳۳: ۲-۲/ ۲۸۶؛ Gözitok, 2017: 115). شرح با بیت «تحفه مرهم نگیرد سینه افگار ما/ سایه گل برنتابد گوشه دستار ما» آغاز می‌شود و با بیت «مرو به مدرسه کآنجا خرد موسوس شد/ در آن مقام شنیدم که زر همه مس شد» پایان می‌یابد.

۳. شرح قصیده «اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را» احتمالاً از سیّد حکیم محمد افندی (Gözitok, 2017: 116) در کتابخانه سلیمانیّه (حمیدیّه 1154، ۱۴۲ برگ، فاقد تاریخ کتابت و نام کاتب).

۴. شرح قصیده علمیّه به مطلع «ای مرتفع ز نسبت ذات تو شان علم/ کلک گهرفشان تو رطب اللسان علم»، تقدیم‌شده به سلطان احمد سوم (حک. ۱۷۰۳-۱۷۳۰م) در کتابخانه سلیمانیّه (اسعد افندی 3410 (۱-۸)پ).

۵. شرح الابیات من شعر عرفی فی مدح نبی: عنوان شرح قصیده‌ای در نعت نبی با مطلع «اقبال کرم می‌گزد ارباب هم را...» است که در فهرست دستنویس‌های ترکی در کتابخانه ملی مصر (III/8: 1990) آمده‌است. آغاز این نسخه افتادگی دارد و با بیت «تقدیر به یک ناقه نشانید دو محمل/ لیلای حدوث تو و سلمای قدم را» در بیت میانه قصیده آغاز می‌شود.

۲۱. در ظهر نسخه نوشته شده‌است: «با خط چنارزاده اسماعیل افندی».

افزون بر این‌ها، شماری دیگر از شرح‌های عرفی، در دو مجموعه جای گرفته‌اند؛ یکی مجموعه شرح برخی قصاید عرفی^{۲۲}، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (اسعداندی 3410) در کنار چند شرح دیگر که پیش‌تر معرفی شد؛ و دیگری مجموعه نفیسیه و بعضی ابیات و قصاید^{۲۳} در کتابخانه آثار کم‌یاب دانشگاه استانبول (ش 3912 TY). این شرح‌ها شامل شرح فقط دو بیت از قصیده‌ای است در ستایش پیامبر ص: «از بس شرف گوهر تو منشی تقدیر/ آن روز که بگذاشتی اقلیم قدم را// تا حکم نزول تو در این دار نوشته‌ست/ صدره به عبث باز تراشیده قلم را». شماری از شاعران ترک ضمن شرح این دو بیت به‌ویژه درباره کلمه «عبث» در مصرع دوم بیت دوم بحث کرده‌اند. این شارحان عبارتند از: عزمی‌زاده (د. ۱۰۸۵ق)، نوعی‌زاده عطایی (د. ۱۰۴۵ق) ادیب و عالم عثمانی و از پیروان طریقه جلوتیه، محمد عصمتی (د. ۱۰۷۶ق)، نشاطی، یحیی افندی (د. ۱۰۸۸ق)، ردوسی‌زاده، نابی (د. ۱۱۲۴ق) و نیز شارحان ناشناسی چون اتمکچی‌زاده^{۲۴} و نظیری (که طرابزونی در شرح خود از دو شرح اخیر استفاده کرده‌است؛ نک. Yılmaz, 2004: 37, 194, 45)، کورکچی‌زاده^{۲۵} (که شرح او اقتباسی است از شرح نشاطی) و ابوسعید (برای آگاهی بیشتر، نک. Gözitok, 2017: 106-110؛ 75-83؛ Çaldak, 2005).

در پایان شایسته است به شرح‌هایی اشاره شود که در فهرست نسخه‌های خطی و یا در وبگاه‌های نسخه‌های خطی^{۲۶} با نقص‌ها و خطاهایی ثبت شده که عبارت است از: شرحی منسوب به عبدالله صلاحی عشاقی (د. ۱۱۹۷ق/ ۱۷۸۲م)، شاعر، شارح و مترجم عثمانی، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (ترجمان 425) که با بررسی نسخه معلوم شده شارح آن همت‌زاده عبدی است (Gözitok, 2017: 117)؛ Yılmaz, 2007: 291؛ دیگری شرحی است محفوظ در کتابخانه طوپ‌قاپو سرایبی (بخش روان، ش 1906، ۳۱۰ برگ) که

حدس زده‌اند شارح آن احمد صبیح باشد (نک. بروسه‌لی، ۱۳۳۳: ۲-۲/ ۲۸۶؛ Gözitok, ۲۰۱۷: ۱۱۸). همچنین در همان کتابخانه (بخش حرم کُشکو، شماره 816، ۳۳۰ برگ) شرحی به‌نام احمد صبیح ثبت شده که احتمال داده‌اند از درویش عمر نزهت افندی باشد (Gözitok, 2017: 118). در فهرست دستنویس‌های ترکی در کتابخانه ملی مصر نیز شرحی آمده که به‌اشتباه شارح آن ردوسی‌زاده گزارش شده‌است (1990: III/60). در فهرست کتابخانه دانشگاه استانبول در بخش آثار کم‌یاب (به‌شماره‌های 3064, 3059, 3074 TY) شرحی به‌خطا به‌نام محمد مجدی ثبت شده، حال آن‌که همان شرح‌های ردوسی‌زاده و نشاطی است. در کتابخانه سلیمانیه (بخش حفیظ افندی، ش 369) نیز نسخه‌ای هست از شرح غزلیات عرفی که به‌اشتباه در فهرست‌ها شارح آن محمد بن تیلکی‌زاده^{۲۷} آمده، در حالی که شارح آن تلی‌زاده وهبی است. همچنین شرح‌هایی که به‌نام نزهت اسکوداری^{۲۸} ثبت شده، از عمر نزهت اورفه‌ای است. در فهرست دستنویس‌های ترکی موزه طوپ‌قاپو سرایبی^{۲۹} (Kara-tay, 1961: II/84) شرحی منسوب به احمد چلبی کامی (د. ۹۸۷ق/ ۱۵۷۹م) مثنوی‌خوان و شیخ مولوی‌خانه مرادیه یا کامی ادرنوی (د. ۱۱۳۶ق/ ۱۷۲۴م)، شاعر و مترجم، ذکر شده که در موزه طوپ‌قاپو سرایبی (بخش مخزن امانت، ش 1602) نگهداری می‌شود و به نظر می‌رسد شرح‌های محمد ردوسی‌زاده و نورالله خوارزمی باشد. نیز در کتابخانه آثار کم‌یاب دانشگاه استانبول (ش 957 TY)، شرح قصیده نوروژی به اسم شخصی با نام «کامی» ثبت شده که چنان‌که پیش‌تر گفته شد، شارح آن نیز ردوسی‌زاده است.

همچنین در اواخر سده بیستم میلادی نیز علی نهاد تارلان^{۳۰} (۱۸۹۸-۱۹۷۸م)، تاریخ‌نگار و محقق برجسته، مطلع دو قصیده «عشق کو تا خرد پر اندازد/ عود شوقی به معجر اندازد» (در مدح ابوالفتح گیلانی)؛ «جهان بگشتم و دردا به هیچ شهر و دیار/ نیافتم که فروشند بخت در بازار» (در مدح حضرت علی^ع) و مطلع سه غزل «کوی عشق است و همه

27. Tilkizâde.

28. Üskü-darî Nüzhet.

29. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğu.

30. Ali Nihat Tarlan.

22. Mecmû'a-i Şerh-i Ba'zı Kasâid-i Urîfî, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 3410.

23. Mecmû'a-i Nefise ve Ba'zı Ebyât u Kasîde, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 3912.

24. Etmekçizâde.

25. Kürkçüzâde.

۲۶. بنیاد دستنویس‌های ترکی: yazmalar.gov.tr.

دانه و دام است اینجا/ جلوه مردم آسوده حرام است اینجا»، «در چمن حوروشان انجمنی ساخته‌اند/ چشم بد دور بهشتی چمنی ساخته‌اند»، و «جماعتی که ز ناموس و نام می‌گفتند/ به دیر درس ز مستی و جام می‌گفتند»^{۳۱} را شرح کرده‌است (Duru, 2003: 8).

می‌بینیم که در آسیای صغیر ده‌ها شرح بر اشعار عرفی نوشته شده که نشان می‌دهد در دوران عثمانی، پس از مثنوی، بیشترین شرح‌ها بر دیوان عرفی نوشته شده‌است. شرح‌نویسی بر اشعار عرفی از میانه سده یازدهم آغاز می‌شود و در سده دوازدهم هجری با استقبال بسیاری از شاعران و ادیبان ترک گسترش می‌یابد. بیشتر این شرح‌ها شرح قصایدی است با درون‌مایه دینی و مذهبی، در توحید، نعت نبی^ص، مدح حضرت علی^ع و مناجات. شارحان دیوان عرفی اغلب خود نیز شاعر و عارف مشرب بوده‌اند و شرح‌ها همگی به زبان ترکی عثمانی است. بسیاری از این شرح‌ها در مجموعه‌ای از دست‌نویس‌های ترکی در کتابخانه سلیمانیه (رشید افندی 812، ۲۴۹ برگ) نگهداری می‌شود و بقیه به شرحی که آمد به صورت دست‌نویس‌های مستقل در کتابخانه‌های ترکیه محفوظ است.

این جستار را باید با این سؤال به پایان رساند که «چرا از بین تمام شاعران سبک هندی، عرفی و شرح عرفی در آسیای صغیر این اندازه مورد توجه بوده‌است؟». به نظر می‌رسد یک علت - چنان‌که گفته شد - صبغه دینی اشعار عرفی بوده که شاعران ترک و ممدوحان ایشان را شیفته او ساخته‌است. دیگر این‌که طرز نو و سخن رازآمیز سبک هندی با شعر عرفی است که وارد فضای ادبی ترک‌زبانان شده‌است و ظاهراً تقدّم زمانی او جایگاه والایی را برایش تضمین کرده‌است. نخستین نمونه‌های سبک هندی در شعر عثمانی در شعر نفعی (د. ۱۰۴۴/ق ۱۶۳۶م) و پس از او در شعر فهیم قدیم (د. ۱۰۵۷/ق ۱۶۴۷م)، عصمتی (د. ۱۰۷۶/ق ۱۶۶۵م)، نائلی قدیم (د. ۱۰۷۷/ق ۱۶۶۶م)، ندیم قدیم (د. ۱۰۸۱/ق ۱۶۷۰م) و نشاطی ادرنوی (د. ۱۰۸۵/ق ۱۶۷۴م) گزارش شده‌است. شاعران مذکور دو ویژگی مشترک داشته‌اند: یکی

این‌که همگی در شاعری خود را پیرو عرفی شیرازی می‌دانسته‌اند و دیگر این‌که در زمره مشایخ یا از پیروان طریقت‌های متصوّفه، به‌ویژه طریقت مولویه بوده‌اند. شاعران و ادیبان ترک که به آموزه‌های عرفانی گرایش داشته‌اند با ظهور سبک هندی در ایران و هند، با شاعرانی چون عرفی، صائب و شوکت نیز آشنا شدند. ظاهراً در بین این شاعران، عرفی - که به شیوه قدما قصایدی در نعت و منقبت اولیای دین و مدح سلاطین نیز سروده‌بود - توانست با کاربرد تخیل و زبانی نودر بستر این مضامین آشنا بیشتر مورد توجه قرار گیرد و تأثیر بسیاری بر شاعران و ادیبان عثمانی بر جای نهد. دلایل و نتایج جایگاه ویژه والای عرفی در ادبیات عثمانی موضوعی است که هنوز چندان مورد بررسی قرار نگرفته‌است امیدواریم که این جستار پژوهشگران را به این موضوع توجه دهد.

منابع

- انصاری، محمد ولی‌الحق (۱۳۷۸). ← عرفی شیرازی، ۱۳۷۸ (مقدمه).
- براون، ادوارد (۱۳۳۵). تاریخ ادبی ایران. ترجمه علی پاشا صالح. تهران: مروارید.
- بوگدانوویچ، دیان (۱۳۴۳). «نویسندگان و شعرای فارسی‌گوی یوگسلاوی». وحید، ش (پیاپی ۹): ۳۰-۳۱.
- ضیا پاشا (۱۲۹۱ق). خرابات. بی‌جا: مطبعة عامره.
- عرفی شیرازی (۱۳۷۸). کلیات. به‌کوشش محمد ولی‌الحق انصاری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بروسه‌لی، محمدطاهر (۱۳۳۳). عثمانلی مؤلفلری. استانبول: معارف عمومیّه.
- یازجی، تحسین (۱۳۷۱). پارسی‌نویسان آسیای صغیر. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی بین‌المللی.
- Başçetin, Mustafa Yasin (2019-a). *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Divan-ı Urfi Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Şerh Sözlüğü)*. Doktora Tezi, Tez Danışmanı İsrail Babacan, Ankara.
- (2019-b). "Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Divan-ı Urfi'sinden Hareketle Urfi-i Şirazi'nin Ruhsal Portresi". *Kesit Akademi Dergisi*

۳۱. نسخه: به دیر دوش ز مستی و جام می‌گفتند.

Table of Contents

Editorial

Azərbaycan and the History of Persian Language and Culture/ Akbar IRANI	3-5
--	-----

Introduction

Persian: the string binding Different Azərbaycan and Anatolia Studies together / Ali SHAPOURAN	6-13
---	------

The Roots

The Etymology of Ten Geographical Names Related to Azərbaycan / Ali Ashraf SADEGHI	14-22
The Name Azərbaycan and a Brief Phonetic Lexical Point / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI	23-29
The Ossetes and the Persians: Distant Cousins with a Common Ancient Heritage / Richard Foltz ; Translated by MohammadTaqi FARAMARZI	30-40

Azərbaycan and Caucasus

The Poems of Qutb al-Dīn-i Atīqī of Ahar (Tabriz) / Behrouz IMANI	41-57
On Salmān Sāvajī's Death Date: Did Salmān Die in Safar of 778 A.H? / Mohsen SHARIFI SAHI	58-60
<i>Jālīs al-Mushtāq</i> : An Old Romance in Motaqārib Metre about Transmogrification and Reincarnation / Mahdi YEILAGHI	61-76
Sāqī-yī Tabrizi: A <i>Naqqāl</i> (Storyteller) of the <i>Shāhnāma</i> from Tabriz in the Qajar Period / Sajjad AYDENLOO	77-82

Anatolia

Advice for the Sultans of Rum: The “Mirrors for Princes” of Early Thirteenth-century Anatolia / Andrew C. S. PEACOCK ; Translated by Shokoofe MAYBODI	83-109
Three Letters in “Pure Persian” from Thirteenth-century Anatolia in the Manuscript of <i>Nāma-yi Salātīn</i> / Maryam MIRSHAMSI	110-117
Sultān Valad and the Poetical Order: Framing the Ethos and Praxis of Poetry in the Mewlewī Tradition after Rumi (Revised) / Franklin LEWIS ; Translated by Manouchehr BIGDELI KHAMSE	118-134
A Discussion on the Arabic-Persian Dictionary <i>al-Mirqāt</i> Based on Its Oldest Manuscript / Ali SHAPOURAN	135-147
<i>Safīna-yi Nūhī va Majmū'a-yi Rūhī</i> : Surveying Two Old Persian Collections from Anatolia / Seyyed Ali MIRAFZALI	148-160
The Poems of Persian Composers in Fourteenth-century Anatolia in Âq-Shahr (Akşehir) Collection (MS Or. 1094 Leiden Library) / Ahmad BEHNAMI	161-169
A Letter from a Kāzīrūnī Dervish to the Timurid Abū-Sa'īd, Proposing the Alliance with Ottoman Muhammad I (the Conqueror): a Testimonial for Political Role of Sufis in Fifteenth Century / Emadoddin SHEYKHOLHOKMAEI	170-180
The Politics of Historiography in Süleyman's Court: Shah Qāsim and <i>Kanz al-Javāhir</i> / Furkan İŞİN	181-190
An Introduction to Treatises and Interpretations to the 'Urfī-yī Shirazī's <i>Divan</i> in Asia Minor / Fariba SHOKUHI ...	191-200

Reviews and Critiques

A. C. S. Peacock, <i>Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia</i> (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) / David DURAND-GUÉDY (Review)	201-204
Christopher Markiewicz, <i>The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam: Persian Emigres and the Making of Ottoman Sovereignty</i> (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) / Andrew C. S. PEACOCK (Review)	205-206
A Criticism on the Last Published Edition of The Persian <i>Divan</i> of Yavuz Sultān Selīm / Anita AHMADI	207-218

Lecture

The Poems and the Character of Humām-i Tabrizi and His Ghazal in Sa'dī's <i>Divan</i> : The Cultural Binding of Tabriz and Shiraz / Mahmoud ABEDI	219-226
--	---------

Gozarsh-e Miras

**Quarterly Journal of Textual Criticism,
Codicology and Iranology**

**Third Series, vol. 4, no. 3 - 4, Autumn 2019 - Winter 2020
[Pub. Autumn 2021]**

**Dedicated to History of Persian Language and Culture
in Azarbaijan, Caucasus, and Anatolia**

Properietor:

The WRITTEN HERITAGE RESEARCH INSTITUTE

Managing Director & Editor-in-Chief:

Akbar Irani

Assistant Editor:

Masoud Rastipour

Guest Editor:

Ali Shapouran

Managing Editor:

Younes Taslimi-Pak

Cover:

Mahmood Khani

Print:

Miras

**No. 1182, Enghelab Ave.,
Between Daneshgah St. & Abureyhan St.,
Tehran, Iran**

Postal Code: 1315693519

Tel: 66490612, Fax: 66406258

Website: www.mirasmaktoob.ir

E-mail: gozarsh@mirasmaktoob.ir

Table of Contents

Editorial

Azarbaijan and the History of Persian Language and Culture/ Akbar IRANI 3-5

Introduction

Persian: the string binding Different Azarbaijan and Anatolia Studies together / Ali SHAPOURAN 6-13

The Roots

The Etymology of Ten Geographical Names Related to Azarbaijan / Ali Ashraf SADEGHI 14-22

The Name Azarbaijan and a Brief Phonetic Lexical Point / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI 23-29

The Ossetes and the Persians: Distant Cousins with a Common Ancient Heritage / Richard Foltz; Translated by MohammadTaqi FARAMARZI 30-40

Azarbaijan and Caucasus

The Poems of Qutb al-Dīn-i Afīqī of Ahar (Tabriz) / Behrouz IMANI 41-57

On Salmān Sāvajī's Death Date: Did Salmān Die in Safar of 778 A.H.? / Mohsen SHARIFI SAHI 58-60

Jalīs al-Mushtāq: An Old Romance in Motaqārib Metre about Transmogrification and Reincarnation / Mahdi YEILAGHI 61-76

Sāqī-yī Tabrizi: A *Naqqāl* (Storyteller) of the *Shāhnāma* from Tabriz in the Qajar Period / Sajjad AYDENLOO 77-82

Anatolia

Advice for the Sultans of Rum: The "Mirrors for Princes" of Early Thirteenth-century Anatolia / Andrew C. S. PEACOCK;

Translated by Shokoofe MAYBODI 83-109

Three Letters in "Pure Persian" from Thirteenth-century Anatolia in the Manuscript of *Nāma-yi Salātīn* / Maryam MIRSHAMSI 110-117

Sultān Valad and the Poetical Order: Framing the Ethos and Praxis of Poetry in the Mewlewi Tradition after Rumi (Revised) / Franklin LEWIS; Translated by Manouchehr BIGDELI KHAMSE 118-134

A Discussion on the Arabic-Persian Dictionary *al-Mirqāt* Based on Its Oldest Manuscript / Ali SHAPOURAN 135-147

Safīna-yi Nūhī va Majmū'a-yi Rūhī: Surveying Two Old Persian Collections from Anatolia / Seyyed Ali MIRAFZALI 148-160

The Poems of Persian Composers in Fourteenth-century Anatolia in Āq-Shahr (Akşehir) Collection (MS Or. 1094 Leiden Library) / Ahmad BEHNAMI 161-169

A Letter from a Kāzīrūnī Dervish to the Timurid Abū-Sa'īd, Proposing the Alliance with Ottoman Muhammad I (the Conqueror): a Testimonial for Political Role of Sufis in Fifteenth Century / Emadoddin SHEYKHOLHOKAMAEI 170-180

The Politics of Historiography in Süleyman's Court: Shah Qāsim and *Kanz al-Javāhir* / Furkan İSİN 181-190

An Introduction to Treatises and Interpretations to the 'Urfī-yī Shirāzī's *Divan* in Asia Minor / Fariba SHOKUHI ... 191-200

Reviews and Critiques

A. C. S. Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) / David DURAND-GUÉDY (Review) 201-204

Christopher Markiewicz, *The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam: Persian Emigres and the Making of Ottoman Sovereignty* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) / Andrew C. S. PEACOCK (Review) 205-206

A Criticism on the Last Published Edition of The Persian *Divan* of Yavuz Sultān Selīm / Anita AHMADI 207-218

Lecture

The Poems and the Character of Humām-i Tabrizi and His Ghazal in Sa'dī's *Divan*: The Cultural Binding of Tabriz and Shiraz / Mahmoud ABEDI 219-226